

DİLÇİLİK

UOT 415.5:494.3

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KÖK ƏVƏZLİKLƏRİN MORFONOLOGİYASI

B.B.MƏHƏRRƏMLİ
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
baba_magerramli@mail.ru

Məqalə türk dillərindəki kök əvəzlilərin morfonologiyasına həsr olunmuşdur. Burada sübut olunur ki, morfonoloji dəyişmələr kök əvəzlilərin inkişafının əsas səbəbidir. Məqalədə fonoloji dəyişmələrdən də bəhs olunur.

Açar sözlər: kök, morfonologiya, inkişaf, əvəzlik, türk dilləri

Dünya dillərində ən qədim söz qruplarından biri də məhz əvəzlilərdir. Fikrimizcə, əvəzlilərdən şəxs və işarə əvəzliləri ilə yanaşı, sual əvəzlilərini də ilkin kök morfemlərə aid etmək daha düzgündür. Kök əvəzlilərin morfonoloji strukturu kök dilin, yəni ulu (proto) dilin reliktini özündə ehtiva edir. Tarixi faktlar sübut edir ki, sual əvəzlilərinin də bir qismi qədim leksik laya aiddir. Çünki ilk insan, çox güman ki, ətrafındakı anlayışları adlandırmaq, dərk etmək üçün ilk sual bildirən sözlərdən istifadə etmişdir. Dilin məntiqi, psixoloji, fəlsəfi təbiəti də bu ehtimalın reallığını təsdiq edir. Kök əvəzlilər dedikdə, biz monosillabik şəxs, işarə və bir qədər mübahisə doğursa da, sual əvəzlilərini nəzərdə tuturuq. Altayşünaslıqda V.Kotviç, A.Fon Qaben, T.Kovalski kök əvəzlilər probleminə toxunmuşlar. Heç də təsadüfi deyildir ki, V.Kotviç qeyd edirdi ki, Altay dillərindəki əvəzlilər mövzusunda bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur (3, 139). Həmin problemlərdən ən başlıcası kök əvəzlilərin mənşəyi ilə bağlıdır. Kök əvəzlilərin bir çoxunun genezisinin müəyyənlişməsi məsələsində türkoloqlar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Kök əvəzlilərdəki morfonoloji dəyişmələr kök sözlərin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Tarixən əvəzlilərin morfonoloji inkişafında müxtəlif səs keçidləri, səs refleksləri ilə müşayiət olunan proseslər daha səciyyəvi olmuşdur. Qədim dövrlərdən dilin ən əski leksik layı kimi kök əvəzlilərin müxtəlif növlərinin bir-birinə keçidi baş vermişdir. Türk dillərinin leksikasında digər dillərlə leksik paralellik təşkil edən ən uyğun leksik lay əvəzlik kökləridir. Türk dilləri

ilə qeyri-türk dillərindəki kök əvəzliliklər arasındakı əvəzliliklərin oxşarlığı iki faktla izah oluna bilər: bu oxşarlıqlar ya dillərarası əlaqələrin (kontaktların) nəticəsidir, ya da bu əvəzliliklərin mənşəyi eynidir. Biz ikinci ehtimala üstünlük veririk. Nostratik dilçilik ideyaları bu qənaətimizi möhkəmləndirir. Türk dilləri ilə ortaqlıq təşkil edən kök sözlərin müxtəlif qaynaqlarda müşahidə edilməsi həmin sözlərin daha qədim tarixə malik olmasının göstəricisidir. Dilçilikdə işarə və şəxs əvəzliliklərini daha qədim hesab edirlər. Bizim fikrimizcə, sual əvəzlilikləri də ən qədim əvəzliliklərdəndir. Müxtəlif dillərdə kök əvəzliliklərdə olan morfoloji paralelliklər heç də təsadüfi dil faktları deyil. Türk dillərində şəxs əvəzliliklərində ən diferensial faktlar çuvaş və sarı uyğur dillərindədir: sarı uyğur *men, sen, kol* “o”, *mister* “biz”, *sler* “siz”, *kollar* “onlar”, çuvaş *ep//epə* “mən”, *es* “sən”, *epir* “biz”, *esir* “siz”. N.Poppe çuvaş dilindəki *ep//epə* “mən” əvəzliyinin *a+be* şəklində formalaşdığını güman etmişdir (4, 29). Bu fərziyyəyə əsaslanaraq, *p//b* refleksi ilə, həqiqətən də, *pe//be* kök hissəsini *bu//mu // bi* morfemi ilə eyni olduğunu düşünmək olar. Çuvaş dilində II şəxsin təkini ifadə edən *es *se* “sən” əvəzliyinin ilkin köküdür, çox güman ki, metatezaya uğramışdır. Digər türk dillərindəki əvəzliliklərdə isə əsasən fonetik fərqlər müşahidə edilir: başqırd *min, hin, ul, bez, hez, ular, şul* “o”, *bıl* “bu”, dolqan *min* “mən”, *en* “sən” (*s* reduksiyası var), *qini/kini* “o”, *bihiqi* “biz”, *ehiqi* “siz”, *kini* “o” (şəxs əvəzliyi), *ol* “o”, tatar dilinin Mışar dialekti *min, sin, ul* “o”, *bez* “biz”, *sez* “siz”, *alar* “onlar”, tatar dilinin Orenburq şivələri I şəxs *min*, II şəxsin təkini *sin*. Qədim sivilizasiya dillərindəki əvəzliliklərlə türk dillərindəki əvəzliliklər arasında da kifayət qədər fonosemantik uyğunluqlar vardır: urartu *mə* “mən”, *ini* “bu”, *ma* “o”, qədim perm *mi* “biz”, şumer *ze* “sən”, *ane* “o”, *me* “mən, özüm”, latın *is* “bu”, akkad *şu* “bu”. Göründüyü kimi, akkad dilindəki *şu* “bu” əvəzliyi türk dillərindəki *şu//şo* “bu” əvəzliyi ilə çox yaxındır. Şumer dilindəki *ze* “sən” əvəzliyi ilə türk dillərindəki **sə//*se+n* əvəzliliklərinin fonomorfoloji cəhətdən uyğunluğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Müqayisə edək: Qafqaz dillərində: kabardin *se*, adıq *se*, ubıx *sı*, abxaz - abaz *sa* “mən” (ESAY, II, 57). Türk dilləri ilə qohumluğu olmayan Dağıstan və İran dillərində işlənən əvəzlilik köklərində də kifayət qədər analogi faktlar var: çeçen *şu* “siz”, *as* “mən”, talış *az* “mən”. Qədim türk dillərində III şəxsin təkini əsasən **an* sözüylə ifadə olunmuşdur. Bu əvəzlilik də şumer dilindəki əvəzliliklə tam uyğunluq təşkil edir. Həmin əvəzlilik müasir rus dilində işlənən *он//она* əvəzliyi ilə də çox yaxındır. Orxon abidələrində I şəxsin təkini ifadə edən *mən* əvəzliyinin *bän//män* variantları paralel işlənmişdir (10, 138). Orta əsrlərdə türkmən dilində I şəxsin təkini *men* variantında olmuşdur. II şəxs əvəzliyi isə *sen* variantında XI-XIV əsrlərdə türkmən dilində işlənmişdir (8, 132). Türk danışığı dilində *o* əvəzliyinin qədim *ol* variantı qalmışdır. Ancaq əski türk dillərində III şəxsin təkini kimi **an* əvəzliyi daha işlək olmuşdur. Sonor əvəzlənməsinin türk fonologiyası üçün səciyyəviliyini nəzərə alsaq, **ol//*an* əvəzliliklərinin genezisinin eyni olmasına şübhə yeri qalmır. Bu faktı Orxon abidələrində *ol* “o” əvəzliyinin hallandıqda *an* variantına keçməsi (10,

140) bir daha sübut edir. Qədim türk qaynaqlarında III şəxsin təkisi əsasən *an* sözüylə ifadə olunmuşdur (QTAS, 17). Tuva dilindəki *anaar* “ora”, *anaa* “ora, orada” sözlərini B.İ.Tatarinçev düzgün olaraq, **an* “o” kökü ilə əlaqələndirir (ESTuv.Y, I, 133; 117). Bu ehtimal kifayət qədər inandırıcıdır. Həmçinin tuva dilində *anda* “orada” sözündə **an* “o” əvəzlik kökü daşlaşmışdır (ESTuv.Y, I, 115). Azərbaycan dialektlərindəki *anarı* “o tərəf, o yan” (ADDL, 24) sözündə **an* əvəzlik kökü mühafizə edilmişdir. Həmin kök əvəzlik rus dilindəki *on//ana* “o” köküylə eyniyyət təşkil edir. Urum dilindəki *anda* “ora” sözündə (US, 28) də **an* kökü qorunmuşdur. Qaraçay-balkar türkcəsində *anq* sözü “sağ tərəf” mənasındadır. Güman ki, bu sözün də kökü **an* kök əvəzliyi ilə bağlıdır. Qədim hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *sin* “sənin” (7, 138) əvəzliyinin *sən* əvəzliyi ilə, *hin* “o” (işarə anlamında) (7, 130) əvəzliyinin isə, *h* anlautunu protetik səs ehtimal etsək, türk dillərindəki *in//an* “o” əvəzliyi ilə paralellik yaratması göz qabağındadır. Poleasiya dillərindən olan koryak dilindəki *inan* “o” (Kor.RS, 104) əvəzliyinin kökünün **in//*an*-la türk dillərindəki qədim **an* əvəzliyiylə eyni olmasına şübhə yoxdur. Faktlardan görüldüyü kimi, tarixən kök əvəzliliklərin bir çoxu düzəltmə əvəzliliklərin tərkibində fuziallaşmışdır.

Lobnor dilindəki *sele* “siz” əvəzliyinin də kökü **se*-dir. Yəni lobnor dilindəki *se*, əslində, praformanın izidir. Çox ehtimal ki, *le* hissəsi *lar* şəklində *r* reduksiyasının nəticəsində yaranmışdır. F.Cəlilovun *s//ş* refleksinə əsasən *sən* və *şu* əvəzliliklərinin eyni yuvadan törənməsini iddia etməsi tam olaraq morfonoloji qanunlara əsaslanır (1, 263). Hind-Avropa dillərindəki II şəxsin təkisi ilə (rus *ti*) türk dillərindəki **se//si* əvəzliyindəki anlautdakı *t//s//ts* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və bu səslərin bir-birinə keçməsi tamamilə qanuna uyğun haldır. Dünya dillərinin eyniköklü olmasını sübut etmək üçün kök əvəzliliklərin etimoloji cəhətdən qarşılaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. S.Starostin hind-Avropa dillərindəki **ti* “sən” əvəzliyi ilə Altay dillərinin faktlarını müqayisə edərək, qədim monqol dilindəki **t'a, t'i* “sən” arxaizminin eyni mənşədən olmasını sübut edir (9, 789). Türk dillərindəki bir çox işarə bildirən hissəciklərin *ta//tu//to* anlautlu olması da qədim ortaq kök dil əlamətinin göstəricilərindəndir. Qarşılaşdıraq: rus *ti*, alman *du* “sən”: *t//d-* müxtəlif türk dillərində *tu* işarə bildirən hissəcik.

Tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə xüsusilə şəxs əvəzlilikləri arasındakı paralelliklər dilin arxaik leksik qatının izləridir. Kök əvəzliliklərin müxtəlif semantik paradigmalara üzrə təsnifatının yaranması, əslində, tarixi baxımdan sonrakı prosesdir. Yəni əvəzliliklərin şəxs, işarə və çox ehtimal ki, sual növləri daha öncə təşəkkül tapmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində *uş* “bax bu” işarə anlamındakı sözün müasir türk dillərindəki *şu* əvəzliyi ilə əlaqəsi danılmazdır. *Şu* işarə əvəzliyi isə **se//*si* kök əvəzliyi ilə homogenidir. Həmin fakt sübut edir ki, qədim dövrdən əvəzlik köklərində metateza yolu ilə müxtəlif əvəzlik kökləri formalaşmışdır. Qeyri-türk dillərində həmin əvəzliyin çoxlu paralelləri müşahidə edilir: rus *ti* “sən”. Analogiyaya baxaq: tatar dilinin Mişar dialektində *tə*

işarə bildirən hissəcik vardır (6, 238). Flektiv dillərdə olan bu işarə əvəzliliklərinin türk dillərində işlənməsi təsadüfi xarakter daşımır, monogenezlərdən xəbər verir. Tarixən morfonoloji keçidlər nəticəsində əvəzlilik növlərinin bir-birinə keçidi olmuşdur. Qohum olmayan dillərin kök əvəzliliklərindəki oxşarlıqlar dil əlaqələrinin nəticəsi ilə izah oluna bilməz. Çünki türk dilləri ilə heç bir təması olmayan dillərdə də analogi faktlar kifayət qədərdir. Bu paralel dil faktları ancaq ulu dilin mənşəyinin bir olması ilə əlaqələndirilə bilər.

Sarı uyğur dilində *bu* əvəzliyindəki karlaşma, əslində, daha qədim dövrün *pu//po* “bu” əlamətidir. Tofalar dilində *bo* formasındadır. Müqayisə edək: Koreya *u* “bu” (ş//s düşümü). Azərbaycan dilindəki *bu* isə sonradan yaranmadır. Yəni *ko//ku//pu//bu* keçidləri larinqal nəzəriyyəyə əsasən izah oluna bilər. Qədim qıpçaq abidəsi olan Kodeks Kumanikus-da I şəxsin tək *men* formasında verilmişdir: *Kim maya bersä, men dä ayar beräyim; kim maya bermäsä, men dä ayar bermän* (Cod.C., 11). Məlumdur ki, həmin əvəzliyin *ben//men* fonovariantlar əski türk yazılarında işlənmişdir. I şəxsin təkindəki *b//m* refleksi uyğun fonetik hadisədir, *bu//mu//şu* paralelləri də müvafiq fonetik qanunuyğunluq yaradır. Türk əvəzliliklərində özünü göstərən əsas xüsusiyyətlərdən biri də əvəzliliklərin hal, şəxs paradigması üzrə dəyişərkən bir hissəsinin fonetik cəhətdən fərqlənməsidir.

Qədim türk dilində *sen* əvəzliyinin yönlük halda *sa* variantında da işlənmişdir: *sa ajur men*: “mən sənə deyirəm” (DTS, 478). Həmin fakt bir daha sübut edir ki, *sen* əvəzliyinin kök forması **sa//*se* olmuşdur. Dağıstan dillərindəki *avar şi* “kim”, *udin şu* “kim” (ESAY, 104) əvəzlilikləri ilə türk dillərindəki **şu//*se* əvəzliyi paralellik təşkil edir. Əski uyğur dilində II şəxsin tək *sin* variantında olmuşdur (EUTS, 205). Tunqus *si* “sən”, monqol *çi* “sən”. Altay dilinin kumandi-kiji dialektində *zin* “sən” əvəzliyində *s~z* əvəzlənməsi var.

Qədim hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *sin* «sənin» (14, 138) əvəzliyinin *sen* əvəzliyi ilə, *hin* «o» (işarə anlamında) (14, 130), əvəzliyinin isə, *h* anlautunu protetik səs ehtimal etsək, türk dillərindəki *in//an* «o» əvəzliyi ilə paralellik yaratması göz qabağındadır. Poleasiya dillərindən olan koryak dilindəki *man* «o» (Kor.RS, 104) əvəzliyinin kökünün **in//*an*-la türk dillərindəki qədim **an* əvəzliyi ilə eyni olmasına şübhə yoxdur. faktlardan göründüyü kimi, tarixən kök əvəzliliklərin bir çoxu düzəltmə əvəzliliklərin tərkibində fuziallaşmışdır. V.Kotviç nədənsə müxtəlif türk dialektlərində işlənən *tu, tigi//tu* «bu» işarə əvəzliyinin mənşəyini digər qeyri-türk dillərinin təsiri ilə izah edir (3, 140). Halbuki türk dillərində bu işarə əvəzlilikləri qədim dil faktının, yəni kök işarə əvəzliyinin relikti kimi izah oluna bilər.

Sarı uyğur dilində də çuvaş dilində olduğu kimi, *bu* əvəzliyinin *ko* formasında olması maraqlıdır. Həmçinin bu dildə *ko* “hamı” anlamındadır. *K-b* keçidi larinqal nəzəriyyə ilə izah oluna bilər. Yəni tarixən dilarxası samitlərin dilönü samitlərə keçidi baş vermişdir. Həmçinin dilarxası saitlərin (qalın) dilönü (incə) saitlərə doğru keçidi olmuşdur. Deməli, sarı uyğur və çuvaş dillərindəki *k* anlautu qədim dil reliktidir. Bu hipotezəyə əsaslanaraq, *bu*

əvəzliyinin əski formasının *ko//ku şəklində olduğunu isbat etmiş oluruq. Bir çox qədim dil faktları sual əvəzliliklərinin işarə əvəzliliklərindən törənməsini sübut edir. Belə faktlardan biri sarı uyğur dilində ka// kay əvəzliyinin “hansı”, kan əvəzliyinin isə “harada” mənasında işlənməsidir. Eyni zamanda sarı uyğur dilində kolar “onlar”, qol // qul “o” (işarə) əvəzlilikləri də var.

Başqırd dilinin Aysk şivəsində bil işarə əvəzliyi hallanarkən b~m əvəzlənməsinə məruz qalır: bil, minin, mina, minan, mında . Həmin fonetik hadisə digər türk dillərində və dialeklərində də müşahidə edilən səciyyəvi fonetik əlamətlərdəndir. Yakut dilindəki III şəxs əvəzliyinin (kini “o”) mənşəyi türkologiyada mübahisələrə səbəb olmuşdur. Hələ vaxtilə V.V.Radlov yakut dilindəki kini əvəzliyinin kihi “kişi” ismindən törəndiyini ehtimal edirdi (3, 80). F.Cəlilov isə bu kökü *ki morfemi ilə bağlayır. Biz də həmin fərziyyəni müdafiə edirik. Çünki qədim kök səzlərin bir çoxunun mənşəyi məhz *ki morfemi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, kişi sözünün də etimoloji kökündə insan anlayışlı sözlər yaradan *ki kök morfemi dayanır. Tuva kim, udmurt kod “kim”, şor kem “kim”.

Beləliklə, faktlar sübut edir ki, müxtəlif dillərdə kök əvəzliliklərin genezişi eynidir. Əvəzliliklər arasındakı morfonoloji divergensiyalar, morfosemantik parçalanmalar dilin sonrakı inkişaf mərhələsinə aiddir. Türk dillərinin kök əvəzlilikləri ilə digər dilərdə uyğunluq təşkil edən kök əvəzliliklərin qarşılaşdırılması bir daha sübut edir ki, həmin sözlər dilin ilkin dövrünə aiddir. Digər tərəfdən, kök sual əvəzlilikləri də daha qədimdir və onların bir çoxunun mənşəyi işarə əvəzlilikləri ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 286 s.
2. Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.: Восточная литература, 1967, 492 с.
3. Котвич В.И. Исследование по алтайским языкам. М.: Иностранная литература, 1962, 371 с.
4. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. М.: 1976.
5. Лыткин В. И. Древнепермский язык. М.: Академия Наук СССР, 1952, 174 с.
6. Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978, 271 с.
7. Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей . Лингвистический и историко - филологический анализ. М.: Наука, 1965, 156 с.
8. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад: Ылым, 1973, 234 с.
9. Старостин С.А. Труды по языкознанию. М.: Языки славянских культур, 2007, 920 с.
10. Talat Tekin. A Grammar of Orkhon Turkic. The Hague. Indiana University. Mouton & Co. Bloomington, 1968, 419 p.

İXTİSARLAR:

ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.

DTS - Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.

ESAY - Шаги́ров А. К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. М.: Наука, 1977, Том I (Буквы А-Н), 290 с., Том II, (Буквы П-Л), 224 с.

- ESTuv.Y - Татаринцев Б.И. Етимологический словарь тувинского языка. Том 1. (А-Б). Новосибирск: Наука, 2000, 341 с.
- EUTS - A.Caferoğlu. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968, 308 s.
- Cod.C - Codex Cumanicus. Половецкие молитвы, гимны и загадки. XIII-XIV вв. (пер.А.Н.Гаркавца). Москва, Лигалорбис, 2005.
- Kor.RS-Корякско - русский словарь. Ленинград, Учпедгиз,1960, 238 с.
- QTAS - Qədim türk abidələri sözlüyü. Bakı: Azəbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, 1992, 127s.
- Yuk.RS - Г.Н.Курилов. Юкагирско-русский словарь. Новосибирск: Наука, 2001, 608 с.
- US - Гаркавец О.М. Урумський словник. Алма-Ата: Баур, 2000, 632 с.

МОРФОЛОГИЯ КОРНЕВЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Б.Б.МАГЕРРАМЛИ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена морфологии корневых местоимений в тюркских языках. Морфологические изменения являются основной причиной развития корневых местоимений. В статье также рассматриваются фонологические изменения.

Ключевые слова: корень, морфология, развитие, местоимение, тюркские языки

THE MORPHONOLOGY OF ROOT PRONOUNS IN TURKIC LANGUAGES

B.B.MUHARRAMLY

SUMMARY

The article deals with the morphology of root pronouns in Turkic languages. Morphological changes are main causes of the development of pronouns. The article examines phonological variations as well.

Key words: root, morphology, development, pronoun, Turkic languages